

ԳԼԽԻ ԶՈՂԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱԴԲՐՈՆՁԻԴԱՐՅԱՆ ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐՈՒՄ

Վաղորդողիդարյան Մեծ Սեպասարում իրականացված գալերիի զոհարե-
րության ծեսից հետո սրբարանի արևմտյան կողմում բողմվել են միայն գլուխները¹,
որոնց ստորին ծնոտները հայտնաբերվել են սրբարանի հատակի տարբեր մասերում:
Գալերիի այլ ոսկորներ չեն գտնվել:

Մեծ Սեպասարի պաշտամունքային համալիրի մեջ մտնող մեկ այլ կառույցի՝
տաճարի զոհասեղանի հյուսիսային եզրին՝ հատակին մոտած մոտ 18սմ տրամագծով
փայտյա սյան մոտ՝ սալահատակին, հայտնաբերվեց մանկան կառավի: Կմախքի այլ
ոսկորներ չեն հայտնաբերվել, թաղման կառույցի որևէ հետք մույնպես չկա: Ենթա-
դրվում է, որ կատարվել է մանկան զոհաբերություն:

Զոհաբերված կենդանու գլուխը մարմնից անջատելը փաստված է տարածա-
մանակյա հուշարձաններում: Փոքրասիական Ալաջա-Հյույսիկի, Ալիշարի, Հորոգ-թե-
փեի, Մահմադարի հուշարձաններում զոհաբերված են ցլեր, որոնց հատած գլուխները
(ուղղված դեպի արևելք) և վերջույթները կաշվի հետ միասին գետեղվել են դամբարա-
նում²: Մեզինում հայտնաբերվել է ցլի գանգ, մեջը՝ կնոջ երկու արձանիկ³: Լոռի բերդում
ևս հատված են խոշոր եղջերավոր անասունների գլուխները⁴: Հայտնի են նաև ձիու և
շան գլխի ծխական թաղումներ: Չիու գլխի թաղում հայտնի է Օդեսայի մերձակա
„Золотая балка“, տեղանքում բացված կուրգանից⁵: Չիու գլխի ուղեկցությամբ թա-
ղումներ փաստված են Ոսկեհասկի⁶, Տիրաշենի⁷ (մ. թ. ա. 9-8-րդ դդ.), Ագատանի⁸, Շի-
րակավանի⁹ (մ.թ.ա. I հազ.), Վարդրաղի¹⁰ և Բենիամինի անտիկ ժամանակաշրջանի
դամբարանադաշտերում¹¹: Ծխական անոթների մեջ թաղված շան կամ շների գլուխ-

1 Լ. Եզանյան, Գալերիի զոհաբերության ծեսը. Յոթի խորհրդանշական դերը Մեծ Սեպասարում, ԳԱԱ ՀՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ.13, Եր., 2010, էջ 33-41: Նույնի՝ Жертвоприношения волков в раннебронзовом Мец Сепасаре, Международная научная конференция "Археология, этнология и фольклористика Кавказа", Сбор — ник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2011, стр. 119.

2 Մ.Դևեջյան, Լոռի բերդ, II, (միջին բրոնզ), Եր., 2006, էջ 105:

3 А.Демурханян, Б. Фролов, Ритм и символ в первобытном искусстве, Պատմա- րանասիրական հանդես /հետախույժ՝ ՊԲՀ/, 1986, №3, էջ 154:

4 Մ.Դևեջյան, նշվ. աշխ., էջ 104:

5 Л. Клейн, Ранние индоевропейцы на Кавказе и Северопонтийских степях. в кн: Междисциплинарные исследования культурогенеза Армянского Нагорья и со — предельных областей. Ер., 1990, стр. 170.

6 А.Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска, Ер., 1989, стр. 69, 70.

7 Մ.Հարությունյան, Տիրաշենի պեղածո ծխարարարողական նյութերը, ՀԽՍՀ ԳԱ ՀԱԻ, հան- րապետական գիտական նստաշրջան 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշ- տային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, զեկուցումների հիմնադրություններ, Եր., 1990, էջ 38:

8 Նյութերը հրատարակված չեն:

9 Ф.Тер—Мартиросов, Г. Караханян, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, ԳԱԱ ՀՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ.1, Գյումրի, 1998, էջ 21:

10 Մո. Տիր—Մարգարյան, Կումայրի—Վարդրաղի տարածքի անտիկ դամբարանադաշտի պեղում- ները, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիր- ված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1991, էջ 94:

11 Լ.Եզանյան, Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, Շիրակի հնագիտական և պատմագգա- գրական ուսումնասիրություններ, պր.1, Երևան-Գյումրի, 2010, էջ 120:

ներ հայտնի են Բակտրիայի և Սոգդի 1-ին հազարամյակով քվադրվող թաղումներից¹², Նախիջևանի Մոխրաբլուրից¹³: Շան գլխի ուղեկցությամբ թաղում բացվել է Արթիկում¹⁴, Բենիամինում¹⁵, Արեգմադնում¹⁶, Շիրակավանում¹⁷ և այլ հնավայրերում: Ձուհարեքված ձիու գլխի և շան համատեղ թաղում հայտնի է Դերիիվկա հնավայրից¹⁸ և Բենիամինից¹⁹:

Ձուհարեքված կենդանիները ձուն էին տարբեր աստվածներից²⁰: Խեթական ծիսակարգում զոհի գլուխը դիտվում էր ծիսականորեն մաքուր և մախատեալված էր միայն աստվածության համար, մաքրում այն արգելված էր²¹: Գլխի ծիսական առանձնակի կարևոր դերից բխում են զուհարեքության ծեսի ժամանակ մարմնից անջատելն ու մահ առանձին թաղելը: Հնդեվրոպացիների և հարևան ժողովուրդների մոտ պահպանվել են սպիտակ ձիու, հատկապես նրա գլխի պաշտամունքի հետքեր, պաշտամունք, որի նպատակը թագավորական իշխանությունը սրբացնելն էր. խեթերը ձիու գլուխը թագավորի հետ դնում էին դամբարանում²²: Մեծ Մեպասարի սրբարանում գալիերի միայն գլուխների առկայությունը աստվածությանը զոհի գլուխը հատկացնելու հնագույն ծեսի հավաստումն է:

Ձուհարեքվող կենդանու գլուխը կտրելու ծեսն անցել է մահ քրիստոնեությանը. մատակարար կենդանու գլուխը ևս կտրվում է (առօրյա-խոսակցական ռեալում օգտագործվում է մահ «մատաղ կտրել» ձևը): Ե. Լալայանը վկայում է Շուշիի մոտ գտնվող «Շուշու խաչ» սրբատեղիում արագղանների կողք կողքի շարված հարյուրից ավելի կտրված գլուխների մասին²³: Այսօր էլ Մեծ Մեպասարի վրա գտնվող «Դարի սուրբ» սրբատեղիում զուհարեքվող աղավաղների գլուխները կտրում են մատուռի դռան մոտ թեք ընկած մի սալի վրա և թողնում տեղում:

Գայլերի զուհարեքությունն ուղեկցվել է մահ ծնոտների անջատմամբ: Շեսը հայտնի է մ. թ. ա. III հազարամյակից (Լճաշեն, դամբ. 123), փաստված է մահ Սիսիանի միջին բրոնզի դամբարաններում²⁴, իսկ Լոռի բերդում տարածված է հատկապես երկաթի դարում²⁵: Դեռևս վաղագույն թաղումներից գանգի և ստորին ծնոտի առանձ-

¹² Б.Литвинский, А.Сегов, *Культы и ритуалы Кушанской Бактрии, Погребальный обряд*, М., 1984, стр. 161-162:

¹³ О.Абулалаев, *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку*, 1982, стр. 46, 49.

¹⁴ Т.Хачатрян, *Арктикский могильник*, Ер., 1979, стр. 34.

¹⁵ Լ.Եզանյան, *Շուրը և ձիւն անտիկ Բենիամինի թաղման ծիսակարգում*, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 44-56:

¹⁶ Հ. Խաչատրյան, Լ. Եզանյան, *Հնագիտական հետախուզություն Շիրակում, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ*, Եր., 1991, էջ 84-86: Լ. Եզանյան, 1998, նշվ. աշխ., էջ 45: Նույնի՝ *Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը*, էջ 119:

¹⁷ Ф.Тер-Мартиросов, Г. Караханян, *նշվ. աշխ.*, էջ 19:

¹⁸ А.Клейн, *նշվ. աշխ.*, էջ 170:

¹⁹ Լ.Եզանյան, 1998, էջ 44:

²⁰ О.Гернли, *Хетты (По следам изучения культуры Востока)*, М., 1987, стр. 147.

²¹ В.Аргзунба, *Ритуалы и мифы Древней Анатолии*, М., 1982, стр. 66.

²² Е.Кузьмина, *Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света в кн. „Средняя Азия в древности и средневековье“*, М., 1977, стр. 28-52.

²³ Ե. Լալայան, *Միական կարգերը հայոց մեջ*, ԱՀ, գ. XXI, Թիֆլիս, 1911, էջ 181:

²⁴ Մեծ Մեպասարը վաղ բրոնզի դարաշրջանից սկսած եղել է պաշտամունքի վայր և իր դերը պահպանել է մինչև օրս:

²⁵ О. Խնկիկյան, *Մյունիքի մ.թ.ա. IV-I հազ. թաղման ծեսի մեկնության փորձ*, Բանբեր Երևանի համալսարանի /հետախուժ. ԲԵՀ/, 1993, թիվ 3, էջ 131: Ա. Դևեջյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 98:

²⁶ Ս. Դևեջյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 98:

մացումը ոմամը կապում են «մեռյալների», «մախնիների», «առաջնորդների և հերոսների» պաշտամունքի հետ: Դիամասնատումը կամ միայն ստորին ծնունտի անջատումը ընդունված ծես էր մինչև ուրարտական ժամանակաշրջանը: Ծեսի արձագանքները պահպանվել են հայոց «գեղկապի աղոթքներում»²⁶:

Մարդու գոհաբերության մասին հնագույն գրավոր աղբյուրը խեթական «թագավորական օրենքների» մասին պատմող տալտակներն են, որտեղ պարտություն կրած զորքի համար գոհաբերում էին մահ մարդուն՝ այծի, շան ձագի և խոնկորի հետ երկու մասի բաժանելով²⁷:

Հերոդոտոսի վկայությամբ Քսերքսեսի կին Ամետրիսը, «հասած լինելով ծերունական տարիքի, հրամայում է կենդանի թաղել անվանի պարսիկների տասնչորս տղաների՝ ի շնորհակալությունն աստծու, որը բնակվում է գետնի տակ»²⁸: Կամբոյսեսը՝ Կյուրոսի որդին, ինչպես հաղորդում է Հերոդոտոսը, «...առանց որևէ պատճառի բռնում է տասներկու մեծատոհմիկ պարսիկների և կենդանի թաղում՝ գլուխն ի վաթ»²⁹:

Մարդու գոհաբերության մասին հունական առասպելները և լեգենդները կապված են տարբեր կերպարների հետ: Արխաիկ շրջանում հույները երեխաներ էին գոհաբերում Դիոս անունով աստծուն, որը հավանաբար հետագայում դարձավ Helios³⁰: Արքաիկ դարաշրջանում Դիոնիսոսին մարդկային գոհեր էին մատուցում (հետագայում՝ միայն կենդանիներ)³¹: Երեխաների գոհաբերությունը համարվում էր աստվածներին ամենաահաճոմ: Քրոնոսն աղետի պահին իր միակ զավակին գոհաբերում է իր հորը՝ Ուրանին³²: Մարդացույ կամ ցլամարդ Մինոտավրոսին³³ և Մուրքին³⁴ մարդկային գոհաբերություններ էին մատուցվում, հատկապես երեխաներ: Ենթադրվում է, որ Մուրք էր կոչվում մարդկանց կամ կենդանիներին այրելու ծեսը, որն էլ հետագայում ընդունվել է որպես աստծու անուն³⁵: Հունական դիցաբանության մեջ Թալոսը մարդկային գոհեր պահանջող քառնիկ հրեշ է³⁶: Մինչև մ.թ. 2-րդ դար Լիկեա լեռան վրա ամենագեղեցիկ աղջկան գոհաբերում էին գայլի մորթի հագած սև մարդու տեսքով, մեռածների աշխարհը ներկայացնող Լիկաս հրեշին³⁷, իսկ Լիկեա և Լիկաս անունները ծագում են lupos-գայլ բառից: Մարդկային գոհաբերության արձագանքներ կան մահ Տավրիկյան Իֆիգենիայի մասին առասպելում, որտեղ փորձում են Օրեստեսին գոհաբերել³⁸: Հունական դիցաբանության մեկ այլ հերոս՝ Թանթալոսը, ցանկանալով իմանալ, արդյոք աստվածներն ամենիմա՞ց են, նրանց կերակրել էր իր որդի Պելոպսի մսով³⁹: Մանուկների գոհաբերման վկայություն է մահ Լիկոպոլիսի կողմից իր զավակի

²⁶ Լ.Եզանյան, Գայլերի գոհաբերության ծեսի գաղտնագիրը հայոց «գեղկապի աղոթքներում», ԳԱԱ ՀՀ-ի կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XII, Գյումրի, 2009, էջ 81:

²⁷ В.Аргзунба, *նշվ. աշխ.*, էջ 67:

²⁸ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը՝ Միմոն Կրկյաշարյանի), Եր., 1986, գ. VII, 114, էջ 419-420:

²⁹ Նույն տեղում, գ. III, 35, էջ 173:

³⁰ А.Голан, *Миф и символ*, М., 1992, стр. 46.

³¹ Նույն տեղում, էջ 54:

³² Նույնը:

³³ А.Лосев, *Минотавр, Мифы народов мира, (այսպիսով՝ МНМ)* т. 2, М., 1992, стр. 153.

³⁴ И.Шифман, *Молох*, МНМ, т. 2, М., 1992, стр. 169.

³⁵ Նույնը:

³⁶ А.Лосев, *Античная мифология в ее историческом развитии*, М 1957, стр.127; Э. Петросян, *Боги и ритуалы Древней Армении*, Ер., 2004, стр.101.

³⁷ F.J.Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze*. München, 1918, p. 69:

³⁸ Դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 89:

³⁹ В.Ярхо, *Тантал*, МНМ, т.2, М., 1992, стр. 493. Դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 230:

փորձաքննիչ կերպերով Ձևսին հյուրասիրելը⁴⁰: Առասպելական այս պատումները, որոնք տեղ են գտել մահ Աստվածաշնչում, հուշում են մի ժամանակ եղած մարդկային զոհաբերության մասին. պատերազմում չպարտվելու համար Մեշան զոհաբերում է իր ամոքանիկ որդուն՝ Կեմոշին⁴¹: Ենթադրվում է, որ մինչև աստվածաշնչյան սովորույթներում Յահվիին նույնպես մարդկային զոհեր էին մատուցում⁴²:

Մարդկային զոհաբերության մասին վկայություն գտնում ենք մահ Խորենացու մոտ՝ Արտաշեսի թաղման նկարագրության մեջ. «... եթե որչափ ամբողջությամբ մեռան ի մահաւանն Արտաշէսի, սիրելի կամայք և հարճք և մտերիւմ ծառայք...»⁴³ եւ շուրջ զգեռեզմանաւ լինէին կամատք մահաւանք...»⁴⁴: Բերվածը հայտնի մեջ ևս թագավորի աստված լինելու և աստծուն զոհ մատուցելու հնագույն ծիսակարգի վկայություն է: Թագավորն աստված էր դասում ոչ միայն իր մահից հետո, այլ մահ աստծու դեր ուներ կյանքում, հատկապես ծիսակարգում⁴⁵: Խորենացին մարդու զոհաբերության վերաբերյալ բերում է մահ հետևյալը. «Ձոր և քորքը ոմանք ի դիւաց ... հրամայեցին թագմութիւն տղայոց զենուլ յաւագանս և ջերմ արեամբ լուանալ և տղջանալ»⁴⁶: Չոհաբերության ծեսի արձագանքները պահպանվել են հայ բանահյուսական նյութերում, ինչպես շինության, բերդի կամ կամուրջի հիմքերի տակ երիտասարդ աղջիկ դնելու մասին հեքիաթներն ու գրույցները⁴⁷: Հնդկաստանում մարդուն զոհաբերելու սովորույթը պահպանվել է մինչև XIX դար⁴⁸: Մշեցիների «հեքիք է միսըսի ծամիք»⁴⁹ արտահայտության մեջ, որ նշանակում է բամբասել, մարդու զոհաբերության և հանիքալիզմի հնագույն սովորույթի հետևորդ արձագանք կա:

Մարդու զոհաբերությունը նույնպես ուղեկցվում էր գլուխը կտրելով: Ծնող փաստված է հնագիտական նյութերում, ինչպես թաղման ծեսում, այնպես էլ ուղեկցող պաշտամունքային իրերի պատկերագրություններում: Ձոհի գլուխը կտրելու վկայություններ պահպանված են գրավոր աղբյուրներում և բանագիտական նյութերում:

Պարտված ռազմիկների գլխատման, երկու զորահրամանատարների զոհաբերության տեսարան է դրվագված Քարաշամբի մ.թ.ա. XXII-XXI դարեր թվագրվող արձաթն գավաթի վրա: Գավաթի երրորդ գոտու վրա կան գալի պատկեր, ինչպես մահ գալի պուշեր կրող ռազմիկների գլխատված մարմիններ, որոնց ամոքաշխարհ է ուղեկցում առյուծազուխ արծիվ Անգուղը⁵⁰: Ձոհին գլխատելու ծիսակարգ հայտնի է Շիրակավանից, որտեղ մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերի թիվ 1 և 4 մանկական թաղումներում փաստվել է կմախքի գանգին կիպ դրված մեկ այլ մանկական գանգ⁵¹: Երկու դամբարանում էլ, բացի գանգից, երկրորդ կմախքի որևէ այլ ոսկոր չի գտնվել:

⁴⁰ В.Ярхо, Ликаон, Мифологический словарь, М., 1990, стр. 312.

⁴¹ И.Шуфман, Кемош, Молох, МНМ, т. 1, стр. 637.

⁴² Ш.Шуфман, Молох, МНМ, т. 2, стр.169.

⁴³ Մ. Խորենացի, Հայոց Պատմություն (Աշխարհարար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները՝ Ստ. Մալխասյանի), Եր., 1981, Գ II, Կ:

⁴⁴ Նույնը:

⁴⁵ A. Kammenhuber. Die bethitischen Vorstellungen von Seele und Leibesinnerem, Kopf und Person, I-2. Teil - ZA. N.F. Bd. 22-23, 1964-1965, p. 199.

⁴⁶ Մ. Խորենացի, Գ, ծր:

⁴⁷ Ա.Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, թիվ 571, 572, 578, 581, 585...:

⁴⁸ Վ. Բոդոյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 489:

⁴⁹ Դ.ԱՆ, հեղինակի գրառումներից, Աշոցք (գ.Ղազանյի):

⁵⁰ Ա. Փիլիպոսյան, Քարաշամբի գավաթի տեսարանները որպես հնագույն առասպելի խորհրդանշանային դրսևորումներ, Գիտելիք և խորհրդանշան, հավատալիք և սովորույթ (միջազգային երկրորդ գիտաժողովի հովվածների ժողովածու), Եր., 2007, էջ 51:

⁵¹ Նյութերը հրատարակված չեն:

Մարդուն գլխատելը կատարվել է որոշակի ծիսակարգով: Հերոդոտոսի վկայությամբ սկյութները «գոհվելիք մարդկանց գլուխները գինով ցողելուց հետո նրանց մորթում են մի անոթի վրա»⁵¹, իսկ «Պատեռագմում իր սպանած բոլոր թշնամիների գլուխները սկյութը բերում է թագավորին», որի համար վարձատրվում է բերած ավարի մի մասով: Գլուխը մաշկազերծվում էր: Կաշին մսից անջատելուց հետո այն տրորվում էր ձեռքերով և այդ եղանակով մշակված կաշին օգտագործվում էր որպես թաշկինակ՝ կապելով ձիու սամձից: Ով առավել շատ աղալիսի կաշվե թաշկինակներ ունենալ, նա կհամարվեր բուրքից քաջ⁵²: Կտրված գլուխներ հավաքելու սովորությամբ կապում են մախնիների պաշտամունքի և մարդակերության հետ կամ դիտում են մարտական թանկ ավար: Թշնամու կամ ցեղակցի գլուխը կտրելուց հետո տարբեր արարողակարգեր էին կատարում. չորացնում էին, փափուկ հյուսվածքները թողնում նեխվելու, մյուսները՝ եփում, այնուհետև մաքրված գանգի հետ ևս ծիսական գործողություններ կատարում: Սկյութներն ամենակատաղի թշնամիների հետ այսպես էին վարվում. եթե սկյութն աղքատ էր, կառավարող դրսից պատում էր միայն եզան անմշակ կաշվով և այդպես օգտագործում այն, իսկ եթե հարուստ էր, ապա եզան կաշվով պատելուց հետո ներսից ոսկեգծում էր և օգտագործում որպես գավաթ: Նույն կերպ էին վարվում նաև ազգականների հետ, որոնց հետ վեճի մեջ էին եղել և թագավորի ատյանի առաջ նրան հաղթել⁵³: Կելտերի և Պոնտոսի ժողովուրդների ծեսի մեկ այլ տարբերակի մասին վկայում է Պլինիոս Ավագը. «Պոնտոսում կարգ կա ուղեղը հանելով մաքրել տղամարդկանց գլուխները և պահպանել երկար ժամանակ... իսկ կելտերը ուղեղից մաքրված գանգը պատում են ոսկով և մեծ գավաթները պահում են խնջույքների համար»⁵⁴: Ալանները ոչ մի քանով այնքան չէին պարծենում, որքան սպանվածի գլխի մաշկը մարտական ձիերի վրա որպես փառապանծ ավար-գարդ կախելով⁵⁵: Գանգամաշկը հանելու սովորության վերապրուկ պահպանված է օսեթական էպոսում / Եթագանի գլխի մաշկը ոսկյա էր⁵⁶: Գլուխը կտրելով մարդու գոհաբերության ծեսի հետքեր պահպանվել են Արտեմիսի պաշտամունքում, որի վկայությունն է խորհրդանշական ծեսը, երբ տղամարդիկ թեթևակի կտրում էին իրենց վզի մաշկը⁵⁷: Դիակների ծիսական մաշկազերծում կատարում էին Արտեմիսի աղեղնակիք քրմուհիները, որով, ըստ հավատալիքի, վնասագերծում էին սպանված թշնամու հոգին:

Չոհին գլխատելու մասին տեղեկություն գտնում ենք նաև Աստվածաշնչում. Աբրահամը իր որդուն՝ Իսահակին, գոհաբերելու էր գլուխը կտրելով. «Աբրահամն առավ ողջակէզ փայտը և իր որդի Իսահակի վերայ դրաւ, և ինքն իր ձեռքն առաւ կրակը և դամակը... Աբրահամն այնտեղ սեղան շինեց, և փայտերը շարեց, և և իր որդի Իսահակին կապեց՝ սեղանի վրայ դրաւ նորան փայտերի վրայից, և դամակն առաւ, որ իր որդուն մորթէ»⁵⁸: Հովհաննես Սկրտչին նույնպես սպանեցին գլուխը կտրելով⁵⁹: Գլուխ կտրելը հաճախադեպ է «Տարոնի պատմության» մարտի տեսարանների նկարագրություններում. Վախան իշխանը, պարսիկ զեռիներին ծաղրելով, մախաղի մեջ է նետում պարսից զորավար Միհրանի գլուխը, Տիրան Կամսարականը կտրում է

⁵¹ Հերոդոտոս, նշվ. աշխ., IV, 62:

⁵² Նույն տեղում, 64:

⁵³ Նույն տեղում, 65:

⁵⁴ Плиний Старший, Естественная история, Кавказ и Дон в произведениях античных авторов, Ростов — на — Дону, 1991, стр. 398.

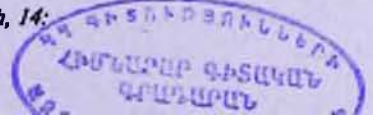
⁵⁵ Аммиан Марцеллин, Римская история, СПб.: 1994, стр. 558.

⁵⁶ В. Миллер, Осетинские этюды. ч. 1, Осетинские тексты, М., 1881, стр. 167.

⁵⁷ Դիցարանական րառարան, էջ 39:

⁵⁸ Աստվածաշունչ, Գիրք Ծննդոց, գլ. իր, 6, 11:

⁵⁹ Նոր կտակարան, Լիզպոն, 1994, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, 14:

սյարսիկ Վարդուհի գլուխը և նետելով ստրուկին՝ ասում. «Պահիր, երբ հասնենք Մատրավան, գնդակ կխաղանք Սր Կարապետի առաջ»⁶⁰: Սր Կարապետի վանքի առջև սպանվածի գլուխը որպես գնդակ օգտագործելը ոչ միայն մաքրու գոհարներու-թյան հնագույն ծեսի արձագանք է, այլ նաև ամայրուսամարտիկի հատկանիշներ ունեցող քրիստոնեական սրբին վաղբորն զիդարյան մախարդին նվիրված ծիսակարգի փոխանցման վկայություն:

Պարաված բշմամու գլխի հետ տարաբնույթ գործողություններ կատարելու նպատակը նրա ուժին տիրելն է: Գլուխը կտրելը դիտվում է հանգուցյալին վնասագործել⁶¹: Կտրված գլուխը դառնում էր անվտանգ: Բացի այդ, սպանված բշմամու մասնիկը մշտապես կրելը հավանաբար ակնկալվել է որպես սպանվածի ուժին տիրել: Այսինքն՝ գոհին գլխատելու ծեսը լրացուցիչ ուժ ստանալու մոգական գործողություն է:

Նմանօրինակ վնասագործումներ փաստված են տարբեր ժողովուրդների մոտ, արտացոլված են բանահյուսության մեջ և հավատալիքներում: Օրինակ, Հինդիքուշի կաֆիրները կարծում էին, թե դևին կամ վիռլին սպանելու համար աներաժեշտ է մասնատել⁶²: Շատ ժողովուրդների մոտ տիրակալի կամ ճշմանավոր այլ մարդկանց աճյունի մասնատումը (այդ թվում նաև՝ քրիստոնեական սրբերի) կատարվում էր, որպեսզի այնուհետև պահվեին տարբեր տեղերում՝ երկրի տարբեր մասերի բարեկեցությունն ապահովելու համար⁶³: Հայոց սրբերի մասունքները մույնպես թաղված են տարբեր եկեղեցիներում: Բերենք միայն մեկ օրինակ. Վասպուրականի Անձևացյաց գավառում Պաղատ (Պաշատ) լեռան վրա էր «տուն Արամազդայ և Աստղիան», որ ասել է՝ մեհյան⁶⁴: Ըստ Ալիշանի՝ այստեղ էր գտնվում Փութու (Բութիկ) Սր Գևորգ եկեղեցին: Սր Գևորգը, ըստ մի գրության, յոթ տարվա հովիվ էր և ականավոր զորավար: Պատերազմների ժամանակ երեք անգամ սպանվում, մարմինը կտրատվում և տարբեր երկրներ է ցրվում, բայց վերստին հարություն է առնում: Չորրորդ անգամ ևս մարմինը կտրատվում և տարվում է տարբեր երկրներ: Նրա գուշակ-օգնական հավըը հերոսի գլուխն ամփոփում է պուտուկի մեջ: Պուտուկը թաղվում է, գերեզմանի վրա եկեղեցի կառուցվում⁶⁵:

Տիպաբանորեն այս մոտիվը հասնում է քրոնիկ դեմոնի հետ բշմամանքի մեջ գտնվող մեռնող և հարություն առնող աստվածության վաղ առասպելներին, երբ հակամարտության արդյունքում աստվածությունը կամ զոհվում է կամ կորցնում կենսական որևէ օրգան: Արամազդն ամայրուսի աստվածն է, և մեհյանի տեղում կառուցված եկեղեցու հովանավոր սրբին՝ Սր Գևորգին են փոխանցվել նրա հատկանիշները:

Բացի գոհարեղված կենդանիների գլուխներն առանձին թաղելու ծեսից, կա նաև միայն աճյունների թաղում՝ առանց գլխի: Վիկինգների թաղման նավակներում շները հաճախ առանց գլուխների են⁶⁶: Հնդեվրոպական դիցաբանական տարբեր սովորություններում գայլերը կարող են շուն կռչվել կամ հակառակը: Դա հատկապես ակնառու է գերմանական սովորություններում, երբ Օդին-Ուտանի սրբազան երկու կենդանիները՝ եր-

⁶⁰ Հովհան Մամիկոնյան, *Տարոնի պատմություն (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները)* Վ. Վարդանյանի), Եր., 1989, էջ 57, 65, 71:

⁶¹ И. Васильев, Г. Матвеева, *У истоков Самарского Поволжья, Куйбышев, 1986, стр. 232.*

⁶² К. Йентмар, *Религии Индикуша, М., 1986, стр. 524.*

⁶³ М. Бойцов, *Живая власть мертвого тела. Комментарии к повествованию старшего коллеги. Казус: индивидуальные и уникальные в истории. вып. 5, М., 2003, стр. 167—253; Д. Фрезер, Золотая ветвь, Исследование магии и религии, М., 1983, стр. 703.*

⁶⁴ Ղ. Ալիշան, *Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնը հայոց, Վենետիկ, էջ 48:*

⁶⁵ Գ. Հովսեփյան, *Փշրանքներ, ժողովրդական բանահյուսությունից, Թիֆլիս, 1892, էջ 38-46, ԱՀ, XXX, 15 45-46, XXVI, էջ 207: Վ. Բղդյան, Հայկական աղանակներ, Եր., 1986, էջ 29:*

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 163-164:

կու գայլեր, շներ են անվանվում, իսկ պատերազմի աստված Օդինի զինվորները՝ գայլ, շուն կամ հաչում են ինչպես շները⁶⁷: Հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում շուն նշանակությամբ բառն արտահայտում է մահ գալլ իմաստը, որը բացատրվում է շան և գայլի արտաքին մեծությամբ և նրանով, որ գայլերի տարատեսակն ընտելացված շների նախնին է⁶⁸: Կարելի էր ենթադրել, որ գայլերի գոհաբերության ժամանակ ևս մարմինները կարող էին թաղվել առանձին: Սակայն մոտ 1 մ հզորությամբ, փայտի մնացորդներով ի այրված շերտի տակ գայլերի գանգերի հայտնաբերումը, ինչպես նաև Մեծ Մեպասարի տաճարում, որտեղ հայտնաբերվել է երեսնայի կառավիղ, ծիսական խարույկից մույնիսկ սալահատակի քարերի այրված լինելը և կրակի մնացորդների մեջ մահ այրված ոսկորների մնացորդները թույլ են տալիս ենթադրել, որ գոհերի մարմինները հավանաբար այրվել են: Մեր ենթադրությունը հիմնված է նախ հետևյալի վրա. աստվածների կերակուր գոհի միսը կա՛ն եփում էին թաղարներում, կա՛ն խորովում կրակի վրա⁶⁹: Բացի այդ, ամտիկ հեղինակների վկայությամբ՝ արիսաիկ դարաշրջանում, ի պատիվ Վուլկանի, մարդկանց էին այրում⁷⁰: Ենթադրվում է, որ Վուլկան անունը ծագում է *գալլ* իմաստն արտահայտող բառից⁷¹: Taranis-ը ամայրույի կելտական աստվածն էր (taranis կելտերեն նշանակում է ամայրոս), և նրան գոհաբերվող կենդանիներին այրում էին⁷²:

Գայլի գոհաբերությունը կապված է հին տարվա ավարտին և նոր տարվա գալտյանը նվիրված խորհրդածոների հետ, որի նպատակը Տիեզերական կարգուկանոն հաստատելն ու բնության բնական ընթացքը շարունակելն է⁷³: Վիշապի դեմ Ամայրոսամարտիկի հաղթանակով է կարգավորվում բնությունը, բացվում ջրերի հունը՝ կենարար անձրև պարգևելով երկրին: Ամայրույի աստծուն նվիրված ծիսակարգերում մարդու գոհաբերության հնագույն արձագանք և գլխի գոհաբերության ծիսական դերի կարևորման վկայություն է հայտնվում մեջ անձրև առաջացնելու նպատակով կատարվող ծեսը: Գերեզմանից մի գանգ էին հանում, գցում գետը, ոչխար էին գոհում և գլուխը մեծ շուքով տանում և մույնպես գցում էին գետը, որպեսզի անձրև գար⁷⁴: Վ.Բդյանը բերում է հետևյալը. Աղձնիքում կատարված մեծ մի ծեսից հետո, երբ գերեզմանից հանում են գանգերը և գցում ջուրը, սակայն անձրև չի տեղում, «*խորհած էին քահանայի մը կամ կարդացողի մը գլուխ կտրել, ջրոց նվիրել. աստված տվավ, որ առառ անձրև եկավ և կենդանի գոհն ազատեցավ*»⁷⁵: Այսինքն՝ գլուխը կտրելով մարդկային գոհաբերության եզակի փաստեր եղել են մույնիսկ XIX դարում:

Այսպիսով, Մեծ Մեպասարում գայլերի գլուխների և մանկան կառավիի հայտնաբերումը վկայում է իրականացված ծիսակարգի մասին, որի բաղադրիչներից մեկը գոհին գլխատելն էր: Գայլերին գլխատելը և գլուխները սրբարանում թողնելը վկայում են մատուցված գոհաբերության և հատկապես ամայրույի աստվածությանը գոհի կարևորագույն մասի՝ գլխի հատկացման մասին: Նույն նպատակով է կատարվել նաև

⁶⁷ Т.Гамкрелидзе, В. Иванов, *Ուշ. աշխ.*, էջ 590:

⁶⁸ Նույնը:

⁶⁹ А.Вулли, У халдеев, М., 1961, стр. 110.

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 213:

⁷¹ В.Абаев, Осетинский язык и фольклор. М. — Л., 1949, стр. 592 — 594.

⁷² С.Шкунаев, Таранис, Мифы народов мира, т. 2, М., 1992, стр. 495.

⁷³ А.Еганян, Памятник раннебронзового периода Мед Сепасар в контексте индо — европейских верований и ритуалов // Труды Маргианской археологической экспедиции. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо — Маклая РАН, т. 4, М., 2012, стр. 288.

⁷⁴ Մ.Արեղյան, *Ուշ. աշխ.*, էջ 168:

⁷⁵ Վ.Բդյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 490:

մանկան զոհաբերությունը, և նրա կառավիճը թողնվել է զոհասեղանից ոչ հեռու՝ ծխական սյան մոտ:

Հնագիտական փաստերի համադրումը հնագույն ծեսերին, հավատալիքներին և սովորույթներին ցույց է տալիս, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում հնդեվրոպական ցեղերով բնակեցված Մեծ Մեպասարում Ամսյոռայի աստվածությանը նվիրված ծխական զոհաբերությունը կարևորվել է կարևորվել գլխի զոհաբերությունը:

ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ ГОЛОВЫ В РАННЕБРОНЗОВОМ МЕЦ СЕПАСАРЕ

____ Резюме ____

____ Л. Еганян ____

При раскопках святилища раннебронзового периода Мец Сепасара было зафиксировано жертвоприношение волков, и их отрубленные головы были оставлены в святилище как приношения. В другом помещении ритуального комплекса - в храме, у алтаря, под ритуальным столбом, был найден череп ребенка. Других костей скелетов ни волков, ни ребенка не найдено. Археологический материал указывает, что жертвоприношения совершались как характерная особенность ритуалов, что местному индоевропейскому населению были не чужды человеческие жертвоприношения, и имел место особый вид расчленения - отчленение головы от тела.

Специфическое обращение с головой, принесенного в жертву животного или человека, является характерной особенностью многих индоевропейских народов. Тот факт, что именно голова жертвы подвергалась особому „обращению,“ свидетельствует о роли этой части тела в верованиях индоевропейских племен, которыми в III тыс. до н.э. был населен Мец Сепасар.